

Tatarca Ön Ünlülü Sözcüklerde Ünlüler Arası -g- Sesi Üzerine

Emine Yılmaz
Hacettepe Üniversitesi

Özet: Bu yazıda, *Tatarsko-russkiy slovar'* (1966) ve Ganiyev'in *Tatarca Türkçe Sözlük*'ü (1997) taranarak *-g- sesinin Tatarcada, ünlülerarası durumdaki farklı görünüşleri belirlenmeye ve bu farklılıkların ünlü niteliğiyle ilgili olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tatarca, ünlülerarası -g- sesi, ünlü niteliği.

Giriş: Genel olarak Türk dillerinin, özel olarak Kıpçak grubu çağdaş Türk dillerinin sınıflandırılması için yaygın olarak başvuru olan *-g-/*-ğ-; *-g-/*-ğ seslerinin bütün Kıpçak grubu dillerde çok çeşitli ve kimi zaman da açıklanması zor tutarsız görünüşleri olduğu biliniyor. *-g-/*-ğ-; *-g-/*-ğ seslerinin Orta Kıpçakça sözlükler, gramerler ve döneme ait diğer metinlerden¹ başlayarak izleyebildiğimiz gelişmeleri içinde özellikle söz sonuna ait olanlar Berta 1994 ve 1996'da ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özel olarak Tatar diyalektlerinin tarihsel sesbilgisini incelediği çalışmada ise Berta, söz sonu *-g-/*-ğ seslerinin Tatar yazı dili ve diyalektlerindeki görünümünü sergilemiş, kuralsız gelişmelerin nedenlerini tartışmıştır (1989: 255-270). Ancak söz içi *-g- sesinin Tatarcada, ünlüler arası durumdaki gelişmesi mevcut çalışmalarda ayrıntılı olarak incelenmemiş, farklı gelişmelerin nedenleri üzerinde durulmamıştır.

Tatarcada *-g-/*-ğ seslerinin bütün görünüşlerine değinilen ilk ve özet niteliğindeki çalışmalardan biri Thomsen'e aittir. Thomsen *Fundamenta*'da yayımlanan Tatarca ve Batı Sibiry diyalektlerini ele aldığı yazısında *g sesinin söz içi ve söz sonundaki gelişmesine de kısaca değinmiştir. Söz sonu *-g sesinin Tatarcada düz ünlülerden sonra düştüğünü (*ti-* “değmek” <*täg-, *i-* “eğmek” <*äg-), dudaksıl ünlülerden sonra -y'ye değiştiğini (*üy-* “yığmak” <*ög-) belirten Thomsen, söz içi *g sesiyle ilgili

¹Bu çalışmada Orta Kıpçakça sözlük, gramer ve diğer metinlere ilişkin veriler için Toparlı vd. 2007 kullanılmıştır.

olarak sadece, “Söz içinde *g her durumda y olur” yargısında bulunmuş, *tŭyŭn* “dügüm” <*tügün ve *iyil*- “eğilmek” <*ägil- verilerini kanıt olarak göstermiştir (1959: 412).

Thomsen’in, *-g sesinin Tatarcada, ünlüler arası durumdaki gelişmesini yansıtmayan bu genelleyici ifadesi Scherner’in, Çuvaşçadaki Arapça ve Farsça ödünç sözcükleri incelemiş olduğu kitabında da yer alır (1977: 20, dipnot 1). Scherner bu konuyla, Benzing’in Çuvaşça *yŭvān* “dizgin” sözcüğü hakkında yaptığı açıklamadan ötürü ilgilenmiştir. Benzing, genel Türkçe *g/*ğ seslerinin Çuvaşçadaki gösterimleriyle ilgilendiği yazısında, Çuvaşçadaki g>v değişimi için, başka örnekler yanında *ıvıl* “oğul”, Volga Bulgarcası *ıval (veya *ıvıl?: *oğul*) ve *yŭvān* “dizgin” <Tatarca *yŭgān* örneklerini de verdikten sonra g>v değişiminin Çuvaşçada uzun süre etkili olduğu ve *ıvıl* ve *yŭvān* sözcüklerinin de gösterdiği gibi hem Volga Bulgarcasında belgelendiği hem de Tatarcadan alınmış yeni ödünçlemelerde belirlendiği yorumunda bulunmuştur (1959: 712).

Scherner, Benzing’in yorumuna karşı çıkararak Tatarca *yŭgān*’in eski bir *yŭgān biçiminden gelişmiş olamayacağını, çünkü Genel Türkçe *-g- sesinin Tatarcada -y-’ye değiştiğini (örneğin *tŭyŭn* “dügüm” <*tügün) ve bu nedenle Çuvaşçada -g->-v- değişiminin yeni Tatarca ödünç sözcüklerde de gerçekleştiğine dair kanıt bulunamayacağını öne sürmüştür. Scherner’e göre Tatarca *yŭgān* biçimi *yŭkān veya *yŭyŭgān, *yŭwŭgān gibi ana biçimlerden gelişmiş olmalıdır (1977: 20, dipnot 1).

Scherner’in de Thomsen’in görüşünü yinelediği bu ifade dışında, literatürde, ünlülerarası durumda *-g- sesinin Tatarcada gerçekten sadece -y- ile mi temsil edildiği konusunda bir inceleme belirlenememiştir. Bu yazıda, *Tatarsko-russkii slovar*’ (1966) ve Ganiyev’in *Tatarca Türkçe Sözlük*’ü (1997) taranarak *-g- sesinin Tatarca ünlüler arası durumdaki farklı görünüşleri belirlenmeye ve bu farklılıkların ünlü niteliğiyle ilgili olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diyalekt biçimleri değerlendirmeye alınmamış, Orta Kıpçakça veriler için Toparlı vd. 2007 kullanılmıştır.

***-g- Sesinin Tatarcada Ünlüler Arası Durumdaki Görünüşleri:**

Ünlüler arası durumda *-g- bulunduran Türkçe kökenli sözcük sayısı fazla olmamakla birlikte, birincil *-g- bulunduran örneklerin Tatarca karşılığına bakıldığında, aşağı yukarı eşit sayıda -y- ve -g- temsilleriyle karşılaşırız. Bu iki farklı görünümü ünlü niteliği açısından değerlendirdiğimizde, genel olarak *-g- sesinin

birincil dudak ünlüleri arasında -y-'ye değiştiğini; birincil düz ünlüler arasında veya *dudaksıl ünlü+düz ünlü* arasında *-g- sesinin korunduğunu söylemek mümkün görünüyor. Ancak her iki durumda da kural dışı örneklerle karşılaşırız. Bu tür örnekler, ilgili bölümlerde açıklanmaya çalışılmıştır.

1. *-g-> Tat. -y-:

1.1. *Dudaksıl ünlüler arasında:* Birincil *-g- sesinin -y-'ye değişmesi daha çok *-*öğü-> -üyĩ* ses öbeği içinde tipik görünüyor. Thomsen ve Scherner'in de dikkati çektiği bu grupta yer alan ve aşağıda belirtilmiş olan ilk beş örnek kurala uygunluk açısından sorunsuzdur:

Tat. *büyĩr* “böğür” < **bögür*²; MK(At.) *bögür*, OK *bögür*, ED *bögür*.

Tat. *tüyĩn* “düğüm” < **tügün*; MK(At.) *tügün*, OK *tügün*, ED *tügün*.

Tat. *tüyĩl-* “ezilmek” < **tögül-*; OK *tögül-*, *dögül-* “dövülmek”.

Tat. *tüyış-* “döğüşmek” < **tögüş-*; MK(At.) *tögüş-*, ED *tögüş-*.

Tat. *üyĩr* “sürü” < **ögür*; MK(At.) *ögür*, OK *ögür* “birbirine alışık hayvan, uysal hayvan”, ED *ögür*.

İki sözcük ise büyük olasılıkla bu gruba aittir. Bunlardan biri Tatarca *üyĩr-* “çevirmek, döndürmek” sözcüğüdür. *üyĩr-* eylemi, ses yapısıyla daha eski bir **ögür-/üğü-* biçiminden geldiği izlenimi uyandırsa da tarihsel sözlüklerde *ögür-/üğü-* değil daha çok *ögri-/ügri-* “beşik sallamak” biçimleriyle karşılaşırız: MK(At.) *ügri-* “sallamak, kımıldatmak; birisine karşı yaltaklanarak hilesini saklamak”, OK *ögri-* “çocuğun beşiğini sallamak”, ED *ügri-* “to rock (a cradle, or a child in a cradle)” (diğer veriler için bk. Özyetgin 2001: 706). Ancak beklenen **ögür-/üğü-* biçimi için de kanıtlar bulunabilir. Anadolu Ağızlarındaki *üğü-* “yavaşça sallamak”, ses yapısıyla tam da Tatarca *üyĩr-*'in kaynaklanmış olabileceği biçim gibi görünse de birincil **ügri-*'den bir metatez de olabilir (DerS). Karahanlıca *ügürmək* “deve üzerine iki taraflı yükletilerek içerisine binilen sepet ve benzeri şey” [MK(At.)], tasarlanan eylem biçimi **üğü-*'den geliyor olabilir, ancak anlam açısından sorunludur. Räsänen, YUyg. *üğü-* “sich abwenden” ve Çağ. *üyür-* “drehen” biçimlerini vermiş ve bunları

² Tatarcada ilk hecedeki geniş dudaksıl **o*, **ö* ünlülerinin daralarak *u* ve *ü*'ye; *u* ve *ü* ünlülerinin de genişleyerek zayıf *ũ* ve *ũ* ünlülerine değiştikleri biliniyor (ayrıntılar için bk. Tekin 1987). Farklı kaynaklardan gelen *y* sesleri önünde ise **o*>*u* değil *ũ*, **ö* de *ü* değil *ũ* olur. Krş. Schönig 1991.

bir soru işaretiyle daha eski bir *ägür*- “folgen, verfolgen, belagern” < *äg*- “biegen” eylemlerine bağlamışsa da (VEWT), Tatarca biçime bakılarak “çevirmek, döndürmek” anlamında bir **ögür-/*ügür*- eyleminin tasarlanması olası görünüyor.

Bu grupta tartışılabilir diğer sözcük Tatarca *büyi* “örümcek, tarantula”dır. Sözcükle ilgili tarihsel verilerin çoğu tek hecelidir: MK(At.) *bög*, *böy*, OK *böv*, *bäv*, *böy* “örümcek”, *böy*, *böyi*, *buy* “akrep”, TETL *bö/böy*, ED *bög*, Star. **bög*, **bög-än* “örümcek”. Ancak OK *böyi* “akrep” biçimi, uzun ünlüden kaynaklanan söz sonu ünlünün oldukça eski bir tarihte türediğini gösteriyor. Bu durumda Tatarca *büyi*’nin daha eski bir **böğü* < **bög* biçiminden geldiğini düşünmek mümkündür.

1.2. *Düz ünlüler arasında*: **-g-* sesinin, korunmasının beklendiği birincil *-ägi-* öbeği içinde *-y-*’ye değiştiği iki örnek belirlenmiştir:

Tat. *iyil*- “eğilmek” < **ägil-*; MK(At.) *ägil-*, OK *ägil-*, ED *ägil-*. Berta, Tatar diyalektlerinde *igil-* biçiminin de varlığını göstermiş ancak *-g-* sesinden ötürü ödünç saymıştır (1989: 266).

Tat. *tiyîn*- “bir nesneye nihayet sahip olmak, ulaşmak” < **tägin-*; MK(At.) *tägin-*, OK *tigin-* “isabet etmek, dokunmak”, ED *tägin-*.

1.3. *Dudaksız ünlü+düz ünlü arasında*: Bu durumda **-g-* sesi genellikle korunmuş olduğu halde (bk. 2.2.) sadece bir örnekte *-y-*’ye değiştiği belirlenmiştir:

Tat. *büyä*- “baraj yapmak” < **böğä-~*büğä-*; MK(At.) *büg-* “durdurmak, set çekmek”, OK *büğä*- “suyu kapatmak”, ED *bög-* “to collect, gather together (people or things)” and in particular “to collect, or dam up (running water)”, TETL *bögä-/büğä-* “suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak” < Mo. *bög* “tıkaç, set”.

2. **-g-* = Tat. *-g-*:

2.1. *Düz ünlüler arasında*: Birincil **-ägä-*, **-ägi-* ve **-igi-* ses öbekleri içinde **-g-* sesinin korunduğu dört örnek belirlenmiştir:

Tat. *igäw* “eğme” < **ägä-g-*; MK(At.) *igä-* “eğelemek”, Starostin MK’daki biçimi *ikä-* (*~ägä-*) olarak verir, OK *ägä*, *ägäv*, *igägü*, *igü*, *yägä*, “eğme”, ED *ägä-* “eğelemek”, *ägälä-* < **ägä-g-lä-*, TETL: ET *äkä* “eğme”.

Tat. *tügräk* “yuvarlak” < **tägir*-; DS *tägirmi*, MK(At.) *tägräk* “herhangi bir şeyin halkası, değresi” < **tägir*-, OK *tägirmä*, *tägirmi*, *täyirmi*, *tigirmi*, *dägirmi*, ED *tägrä*, *tägräk*, *tägirmä* < **tägir*-.

Tat. *yığıt* “yiğit” < **yigit*; MK(At.) *yigit* “yiğit, genç, herşeyin genci”, OK *yägit*, *igit*, *yäit*, *yäyit*, *yigit* “genç, yiğit”, ED *yigit* “genç, güçlü adam”.

Tat. *yığırmi* “yirmi” < *yegirmi*; MK(At.) *yigirmi*, *yigirmä*, OK *yigirmi*, *igirmi*.

2.2. *Dudaksıl ünlü+düz ünlü arasında*: Birincil *-*ögä*-, *-*ügä*- ses öbekleri içinde *-*g*- sesinin korunduğu üç örnek belirlenmiştir:

Tat. *kügän* “menteşe” < **kögän*, **kökän*?; MK(At.) *kök* “eğer bağı”, *kögän* “ilmikli köstek”, OK *kögän* “halat, urgan”.

Sözcüğün MK’da bulunan *kök* biçimi, ünlüler arasındaki sesin -*g*- değil -*k*- de olabileceğini gösteriyor. Starostin de İlk Türkçe biçimi **kök*, **kökän* olarak tasarlamıştır (Star.).

Tat. *ügi* “üvey” < **ögäy*; MK(At.) *ögäy*, OK *ögäy* “öz olmayan”, ED *ögäy*.

Tat. *yüğän* “yular” < **yügän*; MK(At.) *yügün* “gem” OK *yügän*, *yükän*, ED *yügün* (*yügön*?), Star. **yügän*.

Scherner’in, Genel Türkçe -*g*- sesinin Tatarcada -*y*-’ye değiştiğini öne sürerek **yügän* biçiminden gelemeyeceğini söylemesine karşın (bk. Giriş) Tatarca *yüğän*, *dudaksıl ünlü+düz ünlü* arasında *-*g*- sesinin korunması eğilimine uygundur ve daha eski bir **yügän* biçiminden gelir. Ancak Türkçedeki **yügün*, **yügän* biçimlerinin kaynağı açık değildir. Tekin, sözcüğü ayrıntılı olarak incelediği yazısında Genel Türkçe için *yügün* ve *yügän* biçimlerini verdikten sonra, Uygurca ve Karahanlıcada bulunması nedeniyle *yügün* biçiminin daha eski olduğunu kabul eder. Ancak *yügün/yügän* sözcüklerinin Türk dilleri içinde açıklanamayacağını öne sürerek Moğolca *jüg* “direction, course”, *jüglä*- “to turn in some direction” biçimlerini kaynak olarak gösterir (1981: 122-124).

Tatarca *tügıl* “değil” sözcüğü ise *-*g*- sesinin birincil *düz ünlü+dudaksıl ünlü* arasında korunduğu tek örnek olarak belirlenmiştir ve ünlülerden birinin *düz* olması nedeniyle eğilime uygundur: Tat. *tügıl* “değil” < **tägül*?; DS *tägül*, MK(At.) *tägül*, *dag ol*, OK *dägül*, *dävül*, *dögül*, *tägil*, *tägül*, *tüyül*, ED *tägül*?, Star.İT **dägül*.

2.3. *Dudaksıl ünlüler arasında:* Birincil *-g- sesinin -y-'ye değişmesinin beklendiği iki durumda, eğilime aykırı olarak, karşımıza -g- sesi çıkar.

Tat. *yǟg ĭr*- “koşmak” < *yüğü-; MK(At.) *yüğü-*, OK *yügär-*, *yügir-*, *yüğü-*.

Tat. *üg ĭ* “öğüt”; MK(At.) *ögüt* “öğüt, vaaz”, OK *ögüt*, *övüt*, ED *ögüt*.

İlk örnekte birincil *-üğü- öbeği içinde -g- sesinin korunmuş olması söz başındaki y- sesinin varlığıyla açıklanabilirse de *üg ĭ*'i belki diyalektik bir biçim kabul etmek gerekir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

Benzing, Johannes (1959), “Das Tschuwaschische”, *PhTF I*: 695-751, Wiesbaden.

Berta, Árpád (1989), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*, Studia uralo-altaica 31, Szeged.

Berta, Árpád (1994), “Zum Wandel des auslautenden -G im Kiptschakischen”, *Journal of Turkology* 2 (2): 163-195.

Berta, Árpád (1996), *Deverbale Wortbildung im mittelteipschakischen Türkisch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Çağ.: Çağatayca

DerS: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1979), c. XI (U-Z), Ankara: TDK yayınları.

DS: Nadelyayev, V. M. vd. (1969), *Drevnetyurksiy slovar’*, Leningrad: Akademiya nauk SSSR, Institut yazıkoznaniya.

ED: Clauson, Sir Gerard (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

ET: Eski Türkçe

Ganiyev, F., R. Ahmet’yanov, H. Açıkgöz (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan yayınevi.

İT: İlk Türkçe

MK(At.): Atalay, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, Ankara: TDK yayınları.

Mo.: Moğolca

OK (= Orta Kıpçakça): Toparlı, Recep vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK yayınları.

Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebû Hâyyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara: Köksav.

Scherner, Bernd (1977), *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur: Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Band XXIX, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Schönig, Claus (1991), “Bemerkungen zur Lautgruppe öy in der tatarischen Schriftsprache”, *Türk Kültürü Araştırmaları* 28 (1-2): 243-250.

Star.: Starostin, Sergei, A. Dybo, O. Mudrak (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Part One (A-K), Part Two (L-Z), Part Three (Indices), Brill: Leiden-Boston.

Tat.: Tatarca

Tatarsko-russkiy slovar' (1966), Akademiya Nauk, SSSR, Moskva.

Tekin, Talat (1981), “Notes on Some Altaic Harnessing Terms, *CAJ* 25: 121-130.

Tekin, Talat (1987), “On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir”, *Tatarica*: 293: 305, Studia in Honorem Ymär Daher Anno MCMLXX Sexagenario, Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy.

TETL: Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt I, A-E*, Istanbul-Wien: Simurg.

Thomsen, Kaare (1959), “Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte”, *PhTF I*: 407-421, Wiesbaden.

VEWT: Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: ???

YUyg.: Yeni Uyğurca